

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Wilhelm Nyssen, *Jerusalem-Ursprung der Bilder des Heils-Ueber die Eindringlichkeit des Glaubens im frühen Bild des orthodoxen und morgenländischen Christentums*, Luthe-Verlag Köln 1984. σχ. 8ον, σελ. 114.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου τούτου εἶναι ὁ γνωστὸς διὰ τὴν λαμπρὰν ποιμαντικὴν δρασίν του εἰς τὰς τάξεις τῶν φοιτητῶν τῆς Κολωνίας ρωμαιοκαθολικὸς ἱερεὺς Prof. Dr. Wilhelm Nyssen. Οὗτος εἶναι ἐπίσης γνωστὸς διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἴδρυσιν καὶ διεύθυνσιν ἐν τῇ αὐτῇ γερμανικῇ πόλει τοῦ «Κέντρου Πατερικῆς πνευματικότητος KOINONIA-ANATOLIA» (Zentrum patristischer Spiritualität KOINONIA-ORIENS). Τὰ δημοσιεύματα τοῦ καθηγητοῦ Nyssen, ὡς καὶ ἡ σειρά τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Κέντρου τούτου ἔχουν συντελέσει σημαντικῶς εἰς τὸ νὰ γίνουν γνωστοὶ εἰς τὴν Δύσιν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς θησαυροὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς. Ἐν ἓκ τῶν πλέον γνωστῶν δημοσιευμάτων τοῦ Nyssen εἶναι τὸ εἰς τέσσαρας ἐκδόσεις κυκλοφορήσαν μέχρι τοῦδε βιβλίον του «Σοφία-Πηγαὶ Ἀνατολικῆς Θεολογίας» (Sophia-Quellen östlicher Theologie), ὅπερ παρουσιάζει ἓκ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς ἀποφθέγματα διασήμων μοναχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος.

Τὸ δὲ ἄνω νέον βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Nyssen εἶναι ἐκτενὴς διάλεξις του, γενομένη τὴν 14ην Μαρτίου 1984 κατὰ τὰ ἐγκαίνια ἐν Ἱεροσολύμοις τοῦ «Ἀνατολικοῦ Χριστιανικοῦ Κέντρου» (Centre Orient Chrétien), ὅπερ λειτουργεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ «ἐλληνο-καθολικοῦ Πατριαρχείου τῶν Μελιχιτῶν». Ἡ διάλεξις εἶχεν ὡς σκοπὸν τὸν ἐρμηνευτικὸν ὑπομνηματισμὸν 36 παλαιῶν πινάκων ἢ εἰκόνων τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς, αἱ ὁποῖαι κατὰ θαυμάσιον ἐποπτικὸν τρόπον προβάλλουν μεγάλους σταθμοὺς τῆς ἀπολυτρωτικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας. Φωτογραφίαι τῶν πινάκων καὶ εἰκόνων τούτων, αἱ ὁποῖαι παρουσιάσθησαν εἰς Ἐκθεσιν, ἐτοιμασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Καθηγητοῦ ἐν τῷ «Centre Orient Chrétien» καὶ λειτουργήσασαν ἐπὶ πολλὰς ἐβδομάδας, δημοσιεύονται ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίῳ εἰς θαυμασιαν καλλιτεχνικὴν πολυχρωμίαν καὶ προβάλλουν τὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Ἀρμενίων. Ἰδιαιτέρως συγκινεῖται ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης ἓκ τῆς προβολῆς ἔργων τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης (λ.χ. τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῆς Μ. Ἀσίας, ἑλληνικῶν χειρογράφων, τῶν Μετεώρων, τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν).

Μολονότι λυπούμεθα ἓκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ βιβλίον συνδέεται μετὰ μελιχιτικοῦ πνευματικοῦ κέντρου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ οὐχὶ μετὰ τοῦ Ἑλληνορθοδόξου Πατριαρχείου, ὀφειλομένον νὰ ἐξάρωμεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὁμολογεῖ μὲ ἀντικειμενικότητα, ὅτι μετὰ τὸ σχίσμα ἢ Δύσις ἠκολούθησεν ἰδίαν καλλιτεχνικὴν ὁδὸν καὶ ὀλονέν καὶ περισσότερον ὠδήγησεν εἰς τὴν διάλυσιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς εἰκόνος, εἰς τὸν ἀτομισμὸν τοῦ καθ' ἕκαστον καλλιτέχνου. Ἀντιθέτως «ἡ εἰκὼν ἔμεινεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν γεγονός, τὸ ὅποιον διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ συγκινεῖ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ κινητοποιεῖ πρὸς τὴν πίστιν» (σελ. 10).

Εὐχόμεθα ὅπως ὁ διακεκριμένος αἰσθητικὸς καὶ ἐρμηνευτὴς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης συνεχίσῃ τὴν προσφορὰν του διὰ μεγαλυτέρας ἀξιοποιήσεως τῆς ἱστοριογενετικῆς μεθόδου, ἥτις θὰ ἐξαιρῇ ὅτι τὸ Ἑλληνορθόδοξον Βυζάντιον εἰς τὸν τομέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης ὑπῆρξεν ὁ μυσταγωγὸς τῶν σλαβικῶν καὶ λοιπῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Ἡ λαμπρὰ αἰσθητικὴ εἰσαισθησία τοῦ συγγραφέως καὶ ὁ γνήσιος οἰκουμενικὸς προσ-

ανατολισμός του εἶναι ἐγγύησις, ὅτι δύναται νὰ προσφέρῃ πολλὰ εἰς τὸν τομέα τοῦ Αἰσθητικοῦ Οἰκουμενισμοῦ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ῥορθοδοξία. Ῥηθικοθρησκευτικὸν περιοδικὸν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Τόμοι Α' (1926-1927)— ΔΗ' (1963). Εὐρετήριο ὑπὸ Ῥδαμαντίου Στ. Ῥνεστρίδῃ, Ῥεν Ῥθήναις 1984. Σχ. 24×18, σσ. νδ' + 858.

Τὸ περιοδικὸν «Ῥορθοδοξία» ἀποτελεῖ ἐπίσημον ὄργανον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μετὰ τὴν «Ῥκκλησιαστικὴν Ῥλήθειαν». Ῥρχισεν, ὡς γνωστὸν, νὰ ἐκδίδεται τὸ 1926 καὶ διέκοψε τὴν ἐκδοσὶν τοῦ 1963. Εἶναι φανερόν, ὅτι καλύπτει τὴν μετὰ τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης (1923) πορείαν τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ῥκκλησίας. Ῥ ὀριοθέτησις τῆς Συνθήκῃς τῆς Λωζάννης προσδιορίζει ἀκριβῶς τὴν ἀξίαν τοῦ περιοδικοῦ, ὅπερ ἀντιμετώπισε μὲ τὴν συρρίκνωσιν τοῦ Ῥλλητισμοῦ τῆς Μ. Ῥσίας καὶ Ῥνατολικῆς Ῥράκῃς, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Μητροπόλεων τῆς διασπορᾶς καὶ τὴν διορθόδοξον καὶ διαχριστιανικὴν πορείαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Διὰ πᾶν περιοδικὸν ἡ εὐρετηρίασίς του ἐπιβάλλεται διὰ λόγους χρηστικoὺς καὶ διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς ὄλης προσφορᾶς του. Μὲ τὸ εὐρετήριο τῆς «Ῥορθοδοξίας» προβάλλεται ὄλον τὸ ἀποτεθησαυρισμένον εἰς τοὺς 38 τόμους τοῦ περιοδικοῦ ποικίλον ὕλικόν, ὥστε νὰ δύναται τοῦτο νὰ ἀξιοποιηθῇ ἀπολύτως ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων καὶ τῶν ἐρευνητῶν καὶ μελετητῶν.

Ῥ διτάξις τοῦ εὐρετηρίου πραγματοποιεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον ταξινομεῖται τὸ δημοσιευόμενον ὕλικόν εἰς τὰς ἐξῆς ἐνότητας: α) Τὰ μελετήματα, β) Τὰ ἐγγραφα, γ) Τὰ προσφωνήματα, δ) Τὰ νομοκανονικά, ε) Τὰ δημοσιογραφικά, στ) Τὰ βιβλιογραφικά, ζ) Τὰ χρονικά καὶ η) Παράρτημα: α) βιογραφικά, β) Αἱ φωτογραφίαι, τὰ σχέδια, αἱ φωτογραφίαι καὶ οἱ χάρται, γ) Τὰ ἀφιερῶματα καὶ δ) Οἱ πίνακες τῶν περιεχομένων. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος εὐρετηριάζεται τὸ αὐτὸ ὕλικόν εἰς τὰς ἐξῆς ἐνότητας: α) Οἱ συγγραφεῖς, β) Οἱ μεταφρασταί, γ) Οἱ σχεδιασταί, οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ χαρτογράφοι, δ) Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐγγράφων, ε) Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐγκυκλίων τῆς Μ. Πρωτοσυγκελλίας, στ) Τὸ περιεχόμενον τῶν προσφωνημάτων, ζ) Τὸ περιεχόμενον τῶν νομοκανονικῶν, η) Τὸ θεῖον κήρυγμα, θ) Οἱ κρινόμενοι συγγραφεῖς καὶ ζωγράφοι, ι) Τὰ περιοδικὰ καὶ αἱ ἐφημερίδες, ια) Οἱ νεκρολογούμενοι καὶ οἱ μνημονεύόμενοι, ιβ) Οἱ βιογραφούμενοι, ιγ) Τὰ θέματα τῶν εἰκόνων, τῶν φωτογραφιῶν, τῶν σχεδίων καὶ τῶν χαρτῶν, ιδ) Τὰ πρόσωπα καὶ ιε) Τὰ πράγματα. Προτάσσεται ἀκόμη διεξοδικὴ ἐξιστόρησις τῆς πορείας τοῦ περιοδικοῦ, εἰς τὴν ὅποιαν ἀναφέρονται τὰ σχετικὰ πρὸς τοὺς στόχους του, τοὺς διευθυντὰς του, τοὺς συνεργάτας καὶ τὴν ἐν γένει προσφορὰν του.

Ῥ «Ῥορθοδοξία» ἠτύχησε κατὰ τὴν εὐρετηρίασίν της. Ῥ συντάκτης τοῦ εὐρετηρίου, ὁ ὅποιος ἀσχολεῖται μὲ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐργασίας ἀπὸ δεκαετίας καὶ ἔχει ἐκδώσει μέχρι σήμερον δέκα εὐρετήρια, ἐξεμεταλλεύθη ἀπολύτως τὴν συσσωρευμένην πειρὰν του. Ῥ τόμος ἀποτελεῖ κομφοτέχνημα ἐκδοτικῆς πρωτοπορίας καὶ σελιδώσεως. Ῥπίσης πρέπει νὰ ἐξαρθῇ καὶ ἡ ἐπιτυχῆς ἀντιμετώπισις τῶν ποικίλων προβλημάτων τῆς εὐρετηριάσεως, συχνὰ μὲ πρωτοτύπους λύσεις.

Ῥ ἐκδοσις τοῦ εὐρετηρίου τῆς «Ῥορθοδοξίας» ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη μαρτυρίαν τοῦ ἐπὶ αἰῶνας ἀκτινοβολούντος Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἀριστοτέλους Χρ. Εὐτυχιάδου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Θεραπευτικὴν ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1985, σχ. 8ον, σελ. 232.

Διὰ τῆς μονογραφίας ταύτης τοῦ Ἱατροῦ Παθολόγου καὶ Διδάκτορος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ἀριστοτέλους Χρ. Εὐτυχιάδου, ἔρχεται διὰ πρώτην φοράν εἰς φῶς ἡ ἄγνωστος ἑλληνικὴ θεραπευτικὴ καὶ ἡ φαρμακολογία, ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος.

Διὰ τῆς ἐκ 232 σελίδων ἐκτεταμένης ἐρευνητικῆς ταύτης ἐργασίας ἐρευνῶνται αἱ σχετικαὶ πηγαὶ τῆς περιόδου, αἱ ὁποῖαι περιέχουν ὕλικὸν λίαν ἀξιόλογον καὶ καταδεικνύεται ὅτι κατὰ τὴν χαλεπὴν διὰ τὸ ἔθνος περίοδον ταύτην ἱκανοὶ Ἕλληνες ἱατροὶ ἐρευνῆται καὶ συγγραφεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ χώρου συνεχίζουν τὴν λαμπρὰν σχετικὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ προβάλλουν ἰδίως πρωτοτύπους ἱατρικὰς ἀντιλήψεις καὶ συμβάλλονται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς θεραπευτικῆς, τὴν ἐφαρμογὴν νέων φαρμακευτικῶν ἀγωγῶν καὶ τὴν περιγραφὴν νέων νοσημάτων, τῶν ὁποίων ἡ θεραπεία ἐπιδιώκεται ἐν τῷ γνησίῳ ἀνθρωπιστικῷ πνεύματι, ὅπερ διὰ τῶν αἰῶνων ἐξεδηλώθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνορθόδοξου παραδόσεως.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μονογραφία τοῦ κ. Εὐτυχιάδου φέρει τὸ πρῶτον εἰς φῶς πολλὰ ἄγνωστα καὶ σημαντικὰ ἱατρικὰ χειρόγραφα, ἅτινα μαρτυροῦν τὴν στάθμην τῆς ἑλληνικῆς θεραπευτικῆς καὶ ἀναβιώνουν τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰῶνων 15ου-19ου. Ἐπίσης καταδεικνύεται, ὅτι ἄλλοι Ἕλληνες ἱατροὶ ἀκολουθοῦν ἀπόψεις ξένων ἱατρῶν καὶ εἰσάγουν αὐτὰς εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεραπευτικὴν ἢ ἐν κριτικῷ πνεύματι ἐπιτελοῦν συγχρόνως τροποποιήσεις καὶ προσθήκας ἐπὶ τῶν ἱατρικῶν τούτων γνώσεων.

Ἐτέρα συμβολὴ τῆς μονογραφίας τοῦ κ. Εὐτυχιάδου εἶναι, ὅτι αὕτη ἀποδεικνύει τὴν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀνάπτυξιν νέων εἰδικότητων, ὡς τῆς διαιτητικῆς, τῆς παθολογοανατομίας, τῆς ἱατροδικαστικῆς, τῆς ἀνοσολογίας, ὡς καὶ νέων ἱατρικῶν ἐπιστημονικῶν τομέων, ὡς τῆς βιολογίας, τῆς ἱατρικῆς χημείας καὶ φυσικῆς, τῆς φυσιολογίας, τῆς ἱατρικῆς ψυχολογίας, τῆς δημογραφίας (καὶ νοσηρότητος), τῆς στατιστικῆς (καὶ θνησιμότητος). Ἐπίσης τονίζεται, ὅτι καλλιεργοῦνται ὑπὸ ἱατροφιλοσόφων ἢ φιλοσοφία, ἡ ἱστορία τῆς ἱατρικῆς καὶ ἡ ἱατρικὴ δεοντολογία. Πάντες οἱ ἐπιστημονικοὶ οὗτοι κλάδοι ὀλοκληρώνουν τὴν θεμελιωσιν τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς ἱατρικῆς, θεραπευτικῆς καὶ φαρμακολογίας.

Ὁ σ., ἀναπτύσσων ἕξοχον διονυχιστικὴν ἐρευνητικὴν ἱκανότητα προβάλλει τὴν συμβολὴν πολλῶν δεκάδων ἑλλήνων διακεκριμένων ἱατρῶν, ἧτις ὠδήγησε καὶ εἰς τὴν ἵδρυσιν τόσοσιν τῆς ἑορταζούσης τὴν 150ετηρίδα τῆς Ἱατρικῆς Ἐταιρείας ἐν Ἀθήναις (5 Ἰουνίου 1835), ὅσον καὶ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (14 Ἀπριλίου 1837) καὶ ἄλλων ἱατρικῶν ἱδρυμάτων.

Πέρα τῆς ὑπὸ τοῦ σ. ὑποδείξεως τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἱατρικὴ ἐπιστῆμη κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον, καὶ ἰδίως τὸν 18ον αἰῶνα, ἀφ' ἐνὸς ἐμπλουτίζεται διὰ νέων ἱατρικῶν ἀπόψεων, θεραπευτικῶν σχημάτων καὶ φαρμακευτικῶν στοιχείων, ἀφ' ἑτέρου προβάλλει πρωτοτύπους ἀπόψεις, αἵτινες προώθησαν τὴν καθ' ὅλου ἱατρικὴν, καὶ τρίτον εἰσάγει εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἐπιτεύγματα κορυφαίων εὐρωπαϊκῶν ἱατρῶν, ἄξιον ἰδιαίτερας ἐξάρσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ κ. Εὐτυχιάδης ἐπισημαίνει τὴν ὀργανικὴν σύνδεσιν τῆς μεταβυζαντινῆς ἑλληνικῆς ἱατρικῆς πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱατρικῆς καὶ πρὸς τὰ ὑπὸ τὰς εὐλογίας τῆς Ἐκκλησίας βυζαντινὰ ἱατρικὰ ἐπιτεύγματα.

Ὁ σ. ἐπὶ πλέον, συνεχίζων τὴν λαμπρὰν καὶ πρωτοποριακὴν συμβολὴν του εἰς τὴν προβολὴν τοῦ ρόλου τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς

Ἱατρικῆς, ὅπως ἄλλως τε καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων, παρουσιάζει πλῆθος κληρικῶν ἢ μοναχῶν θεραπεύοντων τῆς Ἱατρικῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, οἵτινες «παρέχουν σημαντικὰς ἱατρικὰς ἀντιλήψεις καὶ εἰσάγουν πρωτοτύπους θεραπευτικὰς ἀγωγὰς καὶ φαρμακευτικὰς οὐσίας» (σ. 17). Τοιοῦτοι φορεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἱατρικοῦ ἔργου ὑπῆρξαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὁ ἀρχιμανδρίτης Διονύσιος Πύρρος, ὅστις ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος Πρόεδρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱατρικῆς Ἐταιρείας· ὁ ἱερομόναχος Ἀναστάσιος Γόρδιος· ὁ Γεράσιμος Βλάχος, ὁ Κρής, μητροπολίτης Φιλαδελφείας· ὁ Ἀγάπιος Μοναχὸς ὁ Κρής· ὁ μοναχὸς Μεθόδιος Καυσοκαλυβίτης· ὁ πρεσβύτερος Γρηγόριος Καλλιρρόης· ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Θεόφιλος Κορυδαλλεύς· οἱ ἱατροὶ καὶ θεολόγοι Γεώργιος Κορέσιος, Νικόλαος Κεραμεύς, Νικόλαος Κούρσουλας, Δημήτριος Πεπάνης, Φαράνδος Χοιδᾶς, Ἀλέξανδρος Καγκελλάριος. Οὗτοι ἀναμφιβόλως συνεβάλοντο καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ἱατρικῆς ψυχολογίας τῆς Ψυχσωματικῆς Ἱατρικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱατρικῆς.

Ἡ μονογραφία καθίσταται λίαν εὐχρηστος διὰ τῆς κατατάξεως τῶν ἀσθενειῶν καὶ διὰ τοῦ ὅτι αἱ ἱατρικαὶ ἐπιστημονικαὶ ἀντιλήψεις, θεραπευτικαὶ ἀγωγαὶ καὶ φαρμακολογικαὶ ἀπόψεις ἐκάστου συγγραφέως ἐκτίθενται κεχωρισμένως εἰς χρονολογικὸν πίνακα κατὰ αἰῶνα. Παρατίθεται, ὡσαύτως, ἕτερος πίναξ ἀλφαβητικὸς τῶν ἐρευνηθέντων ἐλλήνων ἱατρῶν, ὡς καὶ πλήρης πίναξ τῶν νέων φαρμακευτικῶν οὐσιῶν. «Οὕτως ἔρχονται εἰς φῶς αἱ βάσεις τῆς συγχρόνου ἐλληνικῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης, θεραπευτικῆς καὶ φαρμακολογίας καὶ διαγράφονται αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴν καὶ τὴν καθ' ὄλου ἱατρικὴν ἐπιστήμην» (σ. 19).

Χαίρομεν, διότι εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἐξαιρέτων δημοσιευμάτων τοῦ δρος Ἀριστοτέλους Εὐτυχιάδου, διὰ τῶν ὁποίων ἀναπτύσσεται ὁ σπουδαιότατος κλάδος τῆς Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς καὶ ἐπὶ πλέον ἀποδεικνύεται καὶ ἐξάιρεται ἡ συμβολὴ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν προώθησιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς φιλανθρωποπάτης ἱατρικῆς ἐπιστήμης, προσετέθη καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος μονογραφία, ἥτις μὲ σαφῆνειαν, μεθοδικότητα καὶ ἀρίστην ἀξιοποίησιν τῶν χειρογράφων, τοῦ πηγαίου ὕλικου καὶ τῆς ὅλης βιβλιογραφίας καὶ διὰ λίαν ἐπιτυχῶς χρήσεως ἀκόμη καὶ τῆς ἱστοριοφιλολογικῆς καὶ τῆς συγκριτικῆς μεθόδου φέρει εἰς συνάρτησιν τὴν ἐλληνικὴν ἱατρικὴν τοῦ παρελθόντος πρὸς τὰ καθ' ὄλου σύγχρονα ἱατρικὰ ἐπιτεύγματα, τῶν ὁποίων ἄριστος γνώστης εἶναι ὁ συγγραφεύς.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

John Rexine, *The Hellenic Spirit: Byzantine and Post Byzantine—Collected Essays*. Belmont, Massachusetts; Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 1981, pp. ii+136.

The Archdiocese of America has the good fortune of having in its midst many hundreds of professors of higher education in the United States and Canada (see D. Eliopoulos, *Who's Who of Greek Origin in Institutions of Higher Learning in the United States and Canada*, New York, 1975. Reviewed by V.N. Istavridis, *Kleronomia* 9 (1977-487). Among them is John E. Rexine (1929), Professor of Classics and director of the Division of the Humanities at Colgate University, Hamilton, New York, who received his three diplomas, Bachelor of Arts (1951), Master of Arts (1953), and Doctor of Philosophy (1964) from Harvard — all with distinction. A loyal son of the Church, from an early age he has contributed his services to the Archdiocese of America and to the Orthodox Church on that continent. He is also an honoree (offikialos) of the Ecumenical Patriarchate (*Archon Didaskalos tou Genous tes Megales tou Christou Ekklesias*). He was also honored with the diploma

of honorary Doctor of Letters from Hellenic College and the Holy Cross Theological School of Boston in 1981.

Alongside his own professional field, he has successfully concerned himself with Theology, especially with topics relating to his interests.

The first volume is a collection of essays of the author published over a period of twenty-five years in various journals, books, and other publications (1956-1980):

«They reflect very much the author's continuing interest in the continuity of the Hellenic tradition in Byzantine and post-Byzantine times» (p. 1).

The essays are written with great care, in pleasing language. They constitute the fruit of the research. They are based on the revelant bibliography and the experience of his author. They echo his thoughts. From a methodological point of view they are fine. As a teacher the author proceeds to the task of teaching. He provides the necessary specifications. This book constitutes a bibliographical and critical work.

For the future he announces in advance the publication of a second volume of a similar nature, but also of a special volume, embracing his studies of the ancient Greek tradition (p. 1). He proposes a separate survey of scholarly articles published on the occasion of the 100th anniversary of the Holy Mount (p. 47).

The titles of the articles are as follows: Preface (p. 1). Table of Contents (p.11). 1. Hebrew and Greek Thought and Culture Compared (pp. 1-11). 2. Mighty Arches Set in — The Church of the Holy Wisdom: Past and Present (pp. 8-12). 3. The Religious Significance of Byzantine Sigiellography (pp. 13-19). 4. The Roman Bishop Liudprand and Constantinople (pp. 20-24). 5. Mount Athos and Greek Orthodox Monasticism (pp. 26-36). 6. A Survey of Recent Books on Mount Athos (pp. 47-64). 7. The Church and Contemporary Greek Society (pp. 65-83). 8. Dionysios Solomos: National Poet of Modern Greece (pp. 84-88). 9. The Wall in Kostas Palamas and Robert Frost (pp. 89-93). 10. The Classical Tradition in the Poetry of George Seferis (pp. 94-110). 11. Odysseus Elytis: Poet of the Aegean (pp. 111-112). 12. Classical Political Theory and the United States Constitution (pp. 113-130). Sources of Original Publications (p. 131). Index (pp. 132-136).

VASIL. T. ISTAVRIDIS

Stanley S. Harakas, *Something is Stirring in World Orthodoxy. An Introduction to the Forthcoming Great and Holy Council of the Eastern Orthodox Church*. Minneapolis: Light and Life Publishing Company 1982, p. 71.

Fr. Stanley Harakas, Professor of Christian Ethics and the then Dean of the Holy Cross Greek Orthodox Theological School of Hellenic College in Boston, presents here an analysis of the ten topics which were accepted in 1976 at the Pan-Orthodox meeting in Chambésy, Geneva, Switzerland. These topics form the agenda of the forthcoming Great and Holy Council of the Greek Orthodox Church. Originally, the contents of this volume were published in the columns of the *Orthodox Observer*, the periodical of the Greek Orthodox Archdiocese of North and South America, under the pseudonym «Exetastes». They are written by an Orthodox theologian, mature in age, well placed within the framework of Orthodox tradition and the teachings of the Fathers of the Church, and by one who also knows the contemporary situation of Orthodoxy as a whole as well as in America and the western

world, and within the framework of the ecumenical movement. This work is a contribution by the Greek Orthodox in America.

The book is forwarded by Archbishop Iakovos of the Greek Orthodox Archdiocese in America. The first chapter is entitled «Something is Stirring in World Orthodoxy». It is a brief historic account of the Pan-Orthodox efforts toward the calling of the Pan-Orthodox Council. It discusses the place of the Ecumenical Patriarchate in relation to the other Orthodox Churches. This is followed by a second introductory chapter entitled «Topics of World-Wide Orthodox Interest». The ten topics of the themes which were accepted at Chambésy in 1976 are recounted. Note is made of the fact that two professors from Holy Cross Greek Orthodox School of Theology in Boston were present at the meeting in Chambésy in 1976, that is, the then Archimandrite (now Bishop) Maximos Agiorgousis and Professor George Bebis, as representatives of the Ecumenical Patriarchate.

The third chapter, entitled «Orthodox Churches in Non-Orthodox Lands», discusses the topic of the Orthodox diaspora. The author holds that the solution can be found by respecting the Orthodox canonical tradition concerning the unity of Church in one place. By the knowledge of the pastoral and cultural needs of the different jurisdictions, as well as the recognition in some manner of the interests and the relationships required with the Mother Church, a canonical parallel to the Christological doctrine of «Perichoresis» is sought.

«Making the Church Independent: The Question of Autocephaly» is the topic of the next chapter. It discusses the crucial importance of the Ecumenical Patriarchate and the relationship of autocephaly to the topic of the diaspora. The history are various factors are discussed. The author holds that the topic of autocaphaly is a problem of maximum importance for world-wide Orthodoxy.

The fifth chapter is entitled «Is Autonomy the Answer for the American Situation.» The Ecumenical Patriarchate granting autonomy to the Church in Czechoslovakia prior to 1951 at which time the autocephaly was granted to that same church by the Church of Russia is highlighted in the chapter. A proposal is made for a future recognition of the autonomous status of the Church in the diaspora under the ecclesiastical jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate through the functioning of local synods. Given certain conditions, a positive response is suggested by the question.

«The Dyptics: Barometers of Orthodox Unity» is the following topic to be discussed. Problems of Pan-Orthodox concern on the question of the mutual recognition of Orthodox Churches, and particularly the Churches of Czechoslovakia, Georgia, the Metropolia (the Orthodox Church in America) and Japan, are addressed here.

This topic is followed by a brief discussion of «A Pan-Orthodox Calendar». Among other topics, the question of the calendar in reference to the celebration of Easter is discussed.

The author then discusses the topic of marriage impediments in general, with a special reference to the possibility of ordained clergy marrying following ordination. In response to that question the author holds that in this stage in history, only the means of economy as a canonical principle and the local solution to such problems provide any sort of possible answer. This is followed by a brief treatment of fasting, «Fasting: The Rules and the Practice».

Of greater interest is the topic «Orthodoxy and Other Churches». Formally and historically, this topic proceeds the following topic regarding Orthodox participation in the ecumenical movement, since inter-Christian cooperation and relations existed long before the first decades of the 20th century when the ecumenical movement came into existence. The author has a positive stance regarding inter-Christian relations.

This is followed by a chapter entitled «Does Orthodoxy Belong in the Ecumenical Movement?» The author feels that the Orthodox must coordinate their efforts and their positions regarding the ecumenical movement. He makes reference to the possibility of the establishment of a post-graduate school at Chambésy in order to assist on this point. He discusses, as well, the significance for ecumenical direction of the Standing Conference of Canonical Orthodox Bishops in America.

The last of the topics is identified with a chapter entitled «Peace, Freedom, Brotherhood and Love». This topic is the only one among the ten which deals with social and ethical questions of our day. There are only a few specialists on these topics from an Orthodox Christian perspective. A great deal of attention and care is needed in the formulation of the topics.

The final chapter is entitled «You and the Great and Holy Council». It serves as an epilogue to the book, emphasizing the bond of Orthodox Christians with the Orthodox Church throughout the whole world, with a special focus on the Church in America and the forthcoming Great and Holy Council. The author recommends that that relationship with the council be strengthened by obtaining information regarding the forthcoming synod by conversations and contacts with others belonging to different jurisdictions and through prayer for the success of the Great and Holy Council.

VASIL. T. ISTAVRIDIS

Κωνσταντίνου Ν. Ἡλιοπούλου, *Ἡ δίκη τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῆς Ἐπιστήμης*, Ἐν Ἀθήναις 1984, σελ. 226.

Ἡ ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν προερχομένη διαπραγματεύσις τοῦ περιβοήτου θέματος τῆς Δίκης τοῦ Χριστοῦ, ἀποτελεῖ εὐχάριστον ἐκπληξιν καὶ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὸ θέμα. Ἐκπληξιν, διότι ὁ λαμπρὸς Λατινιστὴς ἐκ βιώματος καὶ ἐξ ἐπιστημονικοῦ καθήκοντος κινούμενος ἐξέδωκε τὴν πολύπτυχον μονογραφίαν ταύτην, ἵνα ἀποκαταστήσῃ ἀμφισβητηθείσας ἀληθείας καὶ ἐκθέσῃ ἐπιστημονικῶς διηκριβωμένας θέσεις ἐπὶ τοῦ περιλαλήτου τούτου θέματος.

Ἐν τῷ προλόγῳ θέτει ὡς σκοπὸν τῆς διαπραγματεύσεως τὰ ἀκόλουθα: «...ἡμεῖς θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἀναπαραστήσωμεν πάσας τὰς φάσεις τῆς δίκης τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῆς Ἐπιστήμης, παραδεχόμενοι τὴν καθ' ἡμᾶς ὁμολογουμένην ἱστορικότητα τῶν Εὐαγγελικῶν κειμένων... Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἀπεικονίσωμεν τὸ σύνολον τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐξετυλίχθησαν κατὰ τὴν μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ Ἰησοῦ ἐπακολουθήσαν δίκην αὐτοῦ...».

Ἡ εἰσαγωγή, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἀναθεωρήσεως τῆς δίκης, τὴν 25ῃν Ἀπριλίου 1933 ἐν Ἱερουσαλῆμ, περιλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρεῦνης τοῦ θέματος τῆς δίκης μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας (9-26).

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σσ. 27-44) ἀφιερῶται εἰς «τὸ ἱστορικὸν καὶ δικονομικὸν πλαίσιον τῆς δίκης», τὸν «Ἰουδαϊκὸν λαόν», τὴν «Ἰουδαίαν ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους», τὴν

«διοικητικὴν ἐνάσκησιν τῆς δικαιοσύνης ἐν Ἰουδαίᾳ» καὶ τὸ «τοπικὸν δίκαιον καὶ ἐπίσημον Ρωμαϊκόν».

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σσ. 45-58) ἀφιεροῦται εἰς τὴν «προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ, «τὴν διδαχὴν καὶ τὴν λοιπὴν δρᾶσιν αὐτοῦ».

Τὸ τρίτον κεφάλαιον διαπραγματεύεται τὴν «σύλληψιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ αἷτια αὐτῆς» καὶ «Ποῖοι οἱ συλλαβόντες τὸν Χριστὸν» (σσ. 59-97).

Τὰ κεφάλαια τέταρτον ἕως καὶ δέκατον διαπραγματεύονται φάσεις καὶ θέματα τῆς δίκης, ὅπως «Ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Ἄννα» (κεφ. τέταρτον, σσ. 78-82), «Ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου» (κεφ. πέμπτον, σσ. 83-114), «Ἀρμοδιότης τοῦ Συνεδρίου» (κεφ. ἕκτον, σσ. 115-129), «Ὁ Πόντιος Πιλάτος» (κεφ. ἕβδομον, σσ. 130-139), «Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου» (κεφ. ὄγδοον, σσ. 140-150), «Ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀντίπα» (κεφ. ἕνατον, σσ. 154-157) καὶ πάλιν ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου. Ἐπεισόδιον Βαραββᾶ» (κεφ. δέκατον, σσ. 158-191). Τὸ ἐνδέκατον κεφάλαιον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς «τὴν σταύρωσιν τοῦ Ἰησοῦ» (σσ. 192-205) καὶ τὸ δωδέκατον εἰς τὰς «εὐθύναις διὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰησοῦ» (σσ. 206-226).

Ὁ σ. δὲν ἀπαλλάσσει τοὺς δικαστὰς τῆς εὐθύνης διὰ τὴν καταδίκην τοῦ Ἰησοῦ καὶ δὲν δέχεται τὴν μεταβίβασιν ταύτην εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐξουσίαν, ἣ ὅποια οὐδὲν ἐνδιαφέρον εἶχε διὰ τὴν περίπτωσιν. Ἡ ἐπὶ τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας καὶ προβληματολογίας, ἐρειδομένη ἐργασία τοῦ κ. Ἡλιοπούλου, ἀποτελεῖ ἔργον ἀξιοπρόσεκτον καὶ χρησιμώτατον, ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐξαντλητικὴν χρῆσιν τῶν Εὐαγγελικῶν μαρτυριῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κριτικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια ἄλλοτε βρασίμως καὶ ἄλλοτε ἀβρασίμως προεβλήθησαν ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν τοῦ θέματος.

ΗΛΙΑΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Δημοσθένους Β. Μαροῦδη, «Τὸ ἐφ' ἡμῶν Αὐτεξούσιον» περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Ἐν Ἀθήναις 1984, σ. 39.

Ὁ σ. εἶναι δικηγόρος καὶ θεολόγος καὶ τὸ παρὸν εἶναι τὸ πρῶτον, θεολογικὸν αὐτοῦ ἀτοτελὲς δημοσίευμα, στηριζόμενον πρωτίστως εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν, τὴν ὅποیان βραχυλόγως ἐρμηνεύει.

ΗΛΙΑΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Irenée de Lyon, *Contre les Hérésies*. Dénonciation et réfutation de la gnose au nom menteur. Traduction française par Adelin Rousseau. Les éditions du Gerf. Paris 1984, σσ. 749.

Μὲ ἰδιαιτέραν χαρὰν ἀναγγέλλομεν τὴν δημοσίευσιν εἰς γαλλικὴν μετάφρασιν καὶ εἰς ἓνα τόμον τοῦ ἔργου τοῦ Εἰρηναίου «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως». Ἡ μετάφρασις αὕτη εἶναι καρπὸς πολυετοῦς προσπάθειαις τοῦ συγγραφέως ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ διαπρεποῦς ἐρευνητοῦ π. Louis Doutreleau, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ δημοσίευσιν εἰς δέκα τόμους καὶ τῶν πέντε βιβλίων τοῦ σπουδαίου τούτου ἔργου [I, *Sources Chrétiennes* 263, 264 (1979)· II, SC 293, 294 (1982)· III, SC 210, 211 (1974)· IV, SC 100, I, II (1965)· V, SC 152, 153 (1969)]. Διὰ τὴν σημαντικὴν αὐτὴν προσφορὰν ἔχομεν γράφει ἐπανειλημμένως εἰς τὴν «Θεολογίαν» (τόμ. 46, 1975, σσ. 254-256, τόμ. 51, 1980, σσ. 628-630, τόμ. 54, 1983, σσ. 201-207).

Ὁ π. Adelin Rousseau δὲν περιωρίσθη εἰς ἀπλὴν παράθεσιν τῆς ἡδη δημοσιευθείσης γαλλικῆς μεταφράσεως, ἀλλὰ, μὲ τὴν ἀκαταπύνητον ἐργατικότητα πρὸς τὸν διακρίνει, προέβη

εἰς συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις, ἰδίως προκειμένου περὶ τοῦ Γ' βιβλίου, τοῦ ὁποῦ ἐχομεν νεώτερα ἄρμενικὰ ἀποσπάσματα. Τῆς μεταφράσεως προηγεῖται σύντομος ἀλλὰ λίαν κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος α) περὶ τοῦ βίου, τῆς δράσεως καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Εἰρηναίου γενικῶς (σσ. 7-9), β) περὶ τοῦ γνωστικισμοῦ καὶ τῶν βασικῶν διδασκαλιῶν αὐτοῦ (σσ. 9-13) γ) περὶ τοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως ἐκ μέρους τοῦ Εἰρηναίου τῶν γνωστικῶν (σσ. 13-22). Εἰδικώτερον εἰς τὸ ἐρμηνεύμενον ἔργον ὁ Εἰρηναῖος ἐν πρώτοις ἀποκαλύπτει τὸ ἀληθὲς πρόσωπον τῶν γνωστικῶν διὰ τῆς παραθέσεως αὐτῶν τῶν αἰρετικῶν δοξασιῶν των (βιβλ. I) τὰς ὁποίας καὶ ἀναρεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λογικῆς (βιβλ. II). Ἀκολούθως παραθέτει τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας στηριζόμενος εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀποστόλων (βιβλ. III), εἰς τοὺς λόγους τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ (βιβλ. IV), εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ ὠρισμένα σημαντικὰ γεγονότα ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Χριστοῦ (βιβλ. V). Παρ' ὅτι τὸ βῆρος πίπτει ἐπὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης αὕτη καὶ εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τῶν γνωστικῶν, νοεῖται εἰς ἀδιάσπαστον ἐνότητα μετὰ τῆς Παλαιᾶς.

Ἡ θεολογία τοῦ Εἰρηναίου ἔρχεται νὰ ἀπαντήσῃ εἰς συγκεκριμένα προβλήματα καὶ ἐρωτήματα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του. Ὁρθῶς ὁ π. Rousseau παρατηρεῖ ὅτι ὁ Εἰρηναῖος ὀδηγούμενος ἀπὸ μίαν ἀσφαλεστάτην θεολογικὴν διαίσθησιν καὶ μὲ συναίσθησιν τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ μυστηρίου τῆς πίστεως δὲν ἐπιζητεῖ νὰ δώσῃ ἰδίως λύσεις, ἀλλὰ μόνον ἐκείνας ποὺ τοῦ ὑπαγορεύει ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἱστορία δι' αὐτὸν εἶναι ἡ πραγματοποιήσις τοῦ αἰωνίου σχεδίου τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον.

Μετὰ τὴν κατατοπιστικὴν εἰσαγωγὴν ἀκολουθεῖ ἡ μετάφρασις εἰς ἐνότητα καὶ μὲ τὸν ἀπαραίτητον σχολιασμόν, ὁ ὁποῖος ἔχει περιορισθῆ εἰς τὰ ἀπαραίτητα. Ἰδιαιτέρα φροντὶς ἐδόθη διὰ τῆς χρήσεως εὐκρινῶν τυπογραφικῶν στοιχείων εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀνεωτέραν ἀνάγνωσιν τοῦ ὀγκώδους καὶ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου ἔργου.

Μετὰ τὴν μετάφρασιν δίδεται πίναξ τῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅπου γίνεται διάκρισις τῶν κατὰ γράμμα καὶ τῶν κατ' ἔννοιαν εἰς τὴν Ἁγ. Γραφὴν παραπομπῶν, πίναξ ἐξωβιβλικῶν παραπομπῶν καὶ πίναξ λέξεων καὶ ἰδεῶν. Ὁ σύντομος οὗτος πίναξ, παρ' ὅτι δίδει ἕνα περιορισμένον κατ' ἀνάγκην ἀριθμὸν λέξεων εἶναι χρησιμώτατος. Πλὴν τῆς παραθέσεως τῶν κυρίων ὀνομάτων παραθέτει τοὺς σημαντικώτερους θεολογικοὺς ὅρους μὲ σύντομον ἐπεξηγήσιν καὶ μὲ παραπομπὴν εἰς τὸ κείμενον. Τέλος ὁ ἀναλυτικὸς πίναξ περιεχομένων δίδει μίαν συνοπτικὴν παρουσίαν τοῦ ὅλου ἔργου.

Ἐλπίζομεν ὅτι τὸ ἀξιόλογον τοῦτο ἔργον θὰ συντελέσῃ ὥστε νὰ γίνῃ εὐρύτερον γνωστὴ ἡ θεολογικὴ σκέψις τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ σημαντικωτέρου θεολόγου τοῦ β' αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποίαν ἐν πολλοῖς ἐστηρίχθησαν καὶ οἱ μετ' αὐτὸν μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

Mariette Canévet, *Grégoire de Nysse et l'herméneutique biblique. Études des rapports entre le langage et la connaissance de Dieu. Études Augustiniennes*, Paris 1983.

Ἡ ὡς ἄνω μελέτη, ὡς καὶ ὁ τίτλος δηλώνει, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν σχέσιν γλώσσης καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Συντάκτις τῆς εἶναι ἡ καθηγήτρια τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου Mariette Ganévet, γνωστὴ διὰ τὰς ἀξιολόγους περὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης μελέτας τῆς. Εἶναι βεβαίως δύσκολον εἰς μίαν βιβλιοκρισίαν νὰ ἐξαρθῇ δεόντως ὁ πλοῦτος ὁ διαλαμβανόμενος εἰς τὰς τετρακοσίας σελίδας τῆς μελέτης. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως τοῦ θέματος μᾶς ὑποχρεώνει, ἔστω καὶ ἐπιγραμματικῶς, νὰ ἐπιμείνωμεν εἰς τὰ κατὰ τὴν γνώμην μας οὐσιαστικώτερα σημεῖα αὐτῆς.

Μετὰ μίαν γενικὴν παρουσίαν ἐν προλόγῳ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου, τῶν πηγῶν αὐτοῦ ὡς καὶ τῶν κυρίων θεμάτων τῆς θεολογίας του ἢ συγγραφεὺς διαπραγματεύεται εἰς τέσσαρα μέρη α) τὴν μεταφυσικὴν βᾶσιν τῆς ἐρμηνείας, β) τὸ βιβλικὸν ὕλικόν, γ) τὴν σχέσιν ἐρμηνείας καὶ θεολογίας, καὶ δ) τὴν σχέσιν ἐρμηνείας καὶ συμβόλων.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐρευνᾶται γενικῶς ἡ γλῶσσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεϊαν ὑπερβατικότητα. Εἰδικώτερον, εἰς τρία κεφάλαια, ἐξετάζεται α) πῶς τὸ ὄνομα ὀδηγεῖ εἰς τὸ πρᾶγμα, β) πῶς ἡ γλῶσσα ὀδηγεῖ εἰς τὸν Θεόν, γ) πῶς χρησιμοποιεῖται ἡ Ἁγ. Γραφή. Ἐξαιρέται ἡ ἀλήθεια ὅτι κατὰ τὸν Γρηγόριον καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Εὐνομίου περὶ θείας προελεύσεως τῶν ὄρων, αἱ λέξεις εἶναι ἐπινόησις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Γρηγόριος ἀρνεῖται ὅτι τὰ ὀνόματα ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, διακρίνει ὅμως ὀνόματα ποῦ φανεροῦν τὰ πράγματα (π.χ. ὁ ἥλιος) καὶ ὀνόματα ποῦ ὑποδηλώνουν εἴτε ἐν ἀντικείμενον εἴτε μίαν ἰδέαν. Ὁ σοφὸς Πατὴρ ὑπογραμμίζει τὸν δυναμικὸν χαρακτήρα τῆς γλῶσσης. Αἱ λέξεις εἶναι κινήσις τῆς ψυχῆς, εἶναι ὁ μεσίτης μεταξὺ τῆς σκέψεως ποῦ ἐκφράζεται καὶ ἐκείνου ποῦ τὴν δέχεται. Ἡ λέξις δὲν συλλαμβάνει τὸ ἀντικείμενον ἀλλὰ κατευθύνει τὴν σκέψιν πρὸς αὐτό, ἐνεργεῖ ὡς «σημεῖον». Ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τοὺς ὄρους «σημαίνω», «σημασία», «σημαίνόμενον». Ἐὰν αὐτὸ ἰσχυρῶς γενικῶς, πολλῶ μᾶλλον ἰσχύει προκειμένου περὶ τῆς θείας φύσεως. «Πᾶν ὄνομα... τῶν περὶ τὴν θεϊαν φύσιν νοουμένων ἐρμηνευτικὸν εἶναι, οὐκ αὐτῆς τῆς φύσεως περιέχει τὴν σημασίαν». [Πρὸς Ἀβλάβιον, Ἔκδ. F. Mueller (W. Jaeger III, I) 42,21-43,2]. Εἰδικώτερον διὰ τὸν τρόπον ποῦ ἡ γλῶσσα ὀδηγεῖ εἰς τὸν Θεὸν ὁ Γρηγόριος ὑπογραμμίζει τὸ ἀγεφύρωτον χάσμα μεταξὺ τῆς πεπερασμένης φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀπειρου φύσεως τοῦ Θεοῦ. Ἰδίως ἀπὸ τοῦ 381 φαίνεται νὰ ἀρνεῖται κάθε ἀναλογίαν, ἐφ' ὅσον κάθε ἀνθρωπίνῃ ἰδέᾳ καὶ σκέψει ὡς κτιστὴ καὶ πεπερασμένη εἶναι ἀνίκανος νὰ συλλάβῃ τὴν θεϊαν φύσιν. Ἡ μόνῃ ἀσφαλῆς γνώσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ὅτι εἶναι ἄγνωστος. Ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀβραάμ, ὁ ὁποῖος «τοῦτο σημεῖον ἐποιήσατο τῆς τοῦ Θεοῦ ἐπιγνώσεως ἀπλάνες τε καὶ ἐκδηλον, τὸ κρεῖττον καὶ ὑψηλότερον παντὸς γνωριστικοῦ σημείου τὸν Θεὸν εἶναι πιστεῦσαι» (Κατὰ Εὐνομίου II, Ἔκδ. W. Jaeger I 253, 14-17). Ἡ φράσις τοῦ Ψαλμωδοῦ «πᾶς ἄνθρωπος ψεύστης» σημαίνει κατὰ τὸν Γρηγόριον ὅτι οὐδεμία ἀνθρωπίνῃ λέξει εἶναι ἰκανὴ νὰ διατυπώσῃ «τὴν τοῦ ἀφράστου φωτὸς ἐρμηνείαν» (Περὶ Παρθενίας, Ἔκδ. M. Aubineau, SC 119, 376,13-14). Ἐὰν ὅμως αἱ ἀνθρώπινα λέξεις δὲν ἴμποροῦν νὰ ἐκφράσουν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἴμποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν εἰς τὴν γνώσιν τῶν θεϊων ἐνεργειῶν. Αὗται γεφυροῦν τὸ χάσμα ποῦ ὑφύεται μεταξὺ κτιστῆς καὶ ἀκτίστου φύσεως. Ἀκολούθως ἡ συγγραφεὺς τονίζει τὴν σημασίαν ποῦ ἔχει ἡ μαρτυρία τῆς Ἁγ. Γραφῆς διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν γνώσιν τοῦ Θεοῦ ὡς καὶ τὸν τρόπον τῆς ὀρθῆς ἐρμηνείας τῆς.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ὑπὸ τὸν τίτλον «τὸ βιβλικὸν ὕλικόν» ἡ συγγραφεὺς ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου χρῆσιν τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Εἰς πέντε ἐπὶ μέρους κεφάλαια μελετᾶ α) τὴν πεντάτευχον καὶ τὰ ἱστορικὰ βιβλία, β) τὰ ποιητικὰ καὶ σοφολογικὰ, γ) τὰ προφητικὰ, δ) τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ε) τὰς ἐπιστολάς καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν. Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ συχνὴ ἢ μὴ χρῆσις τῶν διαφόρων βιβλίων ὀφείλεται κυρίως εἰς ἐξωτερικοὺς λόγους π.χ. ἡ συχνὴ χρῆσις τῆς Γενέσεως ὀφείλεται εἰς τὰ περὶ τῆς δημιουργίας καὶ εἰδικώτερον εἰς τὰ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ἀναφερόμενα. Ὁ Γρηγόριος ἐμβαθύνει εἰς τὸν χαρακτήρα καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς δημιουργικῆς πράξεως. Ἡ συχνὴ χρῆσις τῆς Ἐξόδου ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς συνδέσεως τοῦ Μωυσέως πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ. Ἐπίσης αἱ δογματικαὶ διαμάχαι συνετέλεσαν εἰς τὴν ὑπογράμμισιν ὠρισμένων χωρίων τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Προφανῆς εἶναι εἰς τὸν Γρηγόριον καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς κατὰ τὴν χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, χωρὶς αὐτὸ βεβαίως νὰ σημαίνει ὅτι στερεῖται πρωτοτυπίας κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ βιβλικοῦ

ὕλικου. Ἡ συγγραφεὺς ἀφιερώνει εἰς τὸ μέρος τοῦτο περὶ τὰς ἑκατὸν πενήκοντα σελίδας παρουσιάζουσα μὲ ἀξιοθαύμαστον ἀκριβείαν τὴν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου χρῆσιν τῆς Ἀγ. Γραφῆς εἰς τὰ ἐπὶ μέρους βιβλία.

Τὸ τρίτον μέρος τῆς μελέτης ἐπιγράφεται «Ἑρμηνεία καὶ Θεολογία». Τοῦτο διαίρεται εἰς τρία κεφάλαια. Τὸ πρῶτον ἐπιγράφεται «Ἐπίδρασις τῆς θεολογίας τοῦ Δ' αἰῶνος». Ἐν πρώτοις ὑπογραμμίζεται ὁ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου περιορισμὸς τῆς ἀντιθέσεως Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ποῦ παρατηρεῖται εἰς τοὺς πρὸ αὐτοῦ συγγραφεῖς. Ἀκολούθως ἐξαιρεται ἡ σημασία, τὴν ὅποιαν ἀποδίδει ὁ Γρηγόριος εἰς τὴν διάκρισιν τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ ἐνὶ προσώπῳ τοῦ Χριστοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὄρους «μονογενῆς» καὶ «πρωτότοκος» ποῦ ἀναφέρονται ἀντιστοίχως εἰς τὴν θείαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἔχουσαν καὶ πολλὰ χωρία, ἐκ τῶν ὁποίων γίνεται ἐμφανῆς ἡ διάκρισις τῶν δύο φύσεων. Ἄλλα πάλιν χωρία ἐξαιροῦν τὴν «μεσιτείαν» τοῦ Υἱοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι «ἰδιος» τοῦ Πατρὸς. Ἐδῶ ἔχουν θέσιν καὶ αἱ παραβολαὶ τοῦ ἀπολωλὸτος προβάτου καὶ τοῦ ἀσώτου Υἱοῦ, αἱ ὅποιαι ἐρμηνεύονται χριστολογικῶς. Ἡ συγγραφεὺς ὑπογραμμίζει τὴν σημασίαν, τὴν ὅποιαν ἀποδίδει ὁ Γρηγόριος εἰς τὴν ἐκ Παρθένου γέννησιν καὶ τὴν σύνδεσιν τῆς πρὸς τὴν πνευματικὴν γέννησιν κάθε ψυχῆς.

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον «ἐπίδρασις τοῦ κυρίου θεολογικοῦ συστήματος τοῦ Γρηγορίου ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας του» ἡ συγγραφεὺς ὑπογραμμίζει τὴν προσπάθειαν αὐτοῦ νὰ θεμελιώσῃ τὰς θεολογικὰς καὶ κοσμολογικὰς του ἀρχὰς ἐπὶ τῆς Ἀγ. Γραφῆς. Τόσον ἡ διάκρισις τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων ὅσον καὶ τὸ θέμα τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐννοια τῆς ἐπεκτάσεως συνδέονται πρὸς χωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς. Χωρὶς νὰ εἶναι ὁπαδὸς τῆς διαρχίας ὁ Γρηγόριος ἀριστοτεχνικῶς ὑπογραμμίζει τὴν ἀντίθεσιν φωτὸς-σκότους. Πρὸς τὴν ὄντολογικὴν αὐτὴν ἀντίθεσιν ἐνωματοῦνται βασικαὶ χριστολογικαὶ καὶ ἠθικαὶ θέσεις ὅπως ὁ ρόλος τοῦ Χριστοῦ ὡς μεσίτου καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀποθάνῃ ὁ ἄνθρωπος ὡς πρὸς τὴν ἀμαρτιαν διὰ τὴν ζήσῃ ἐν Χριστῷ. Ἡ διπολικότης αὐτῆ εἰς τὸ σύστημα τοῦ Γρηγορίου τὸν ὀδηγεῖ εἰς τὸ νὰ τονίσῃ τὴν σημασίαν τῆς ἐλευθερίας. Ἐκεῖνο ποῦ τὸν διακρίνει, ὅπως καὶ γενικώτερα τοὺς Πατέρας τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἀκροτήτων, ἡ ἐναρμόνισις χάριτος καὶ ἐλευθερίας, λόγων καὶ ἔργων, πίστεως καὶ εὐσεβείας. Ἐπιτυχῶς ἡ συγγραφεὺς ὑπογραμμίζει τὴν προσπάθειαν τοῦ Γρηγορίου νὰ θεμελιώσῃ τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῆς Ἀγ. Γραφῆς.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον ἐπιγράφεται «θεολογία καὶ σχέδιον τῶν βιβλικῶν ὑπομνημάτων». Ἀπὸ τὴν ἐρμηνείαν εἰς τὴν πορείαν πρὸς τὸν Θεόν». Αἱ βασικαὶ θεολογικαὶ ἰδέαι τοῦ Γρηγορίου ἐμφανίζονται καὶ κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν βιβλικῶν ὑπομνημάτων. Εἰς τὰς Παροιμίας ὁ Γρηγόριος δὲν ἀφιέρωσεν εἰδικὸν ὑπόμνημα. Εἰς τὸν τρίτον ὅμως κατὰ τοῦ Εὐνομίου λόγον τὸν ὑπομνηματίζει ἀναλυτικῶς τὸ γνωστὸν χωρίον τῶν Παροιμιῶν 8,22, τὸ ὅποιον ἀναφέρεται εἰς τὴν κτίσιν τῆς σοφίας καὶ τὸ ὅποιον ὑπῆρξε τὸ σημαντικώτερον ἐξ ὧν ἐπεκαλοῦντο οἱ Ἀρειανοὶ πρὸς ἀμφισβήτησιν τῆς θεότητος τοῦ Λόγου. Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι πρὸς ἀνάρεσιν αὐτοῦ εἶχεν ἀφιέρωσει ὁ Μ. Ἀθανάσιος τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ τρίτου κατὰ Ἀρειανῶν λόγου του. Ἐν πρώτοις ὁ Γρηγόριος ὑπογραμμίζει τὸν εἰδικὸν χαρακτῆρα τοῦ βιβλίου τῶν Παροιμιῶν καὶ ἐπομένως τὴν ἀνάγκην ἀνευρέσεως τοῦ βαθυτέρου νοήματος τῶν λεγομένων. Ἐπίσης οὗτος μελετᾷ τὸ προαναφερθὲν χωρίον ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰ συμφραζόμενα ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ὅλην Ἀγ. Γραφήν καὶ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ κτιστὸν τῆς σοφίας ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, τὴν ὅποιαν ὁ Λόγος προσέλαβε, εἰς τὴν σάρκα. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ συγγραφεὺς θά ἠδύνατο νὰ παραπέμψῃ εἰς τὴν ἀνάλογον ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Ὁρθῶς πάντως αὐτὴ ὑπογραμμίζει τὸν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου σεβασμὸν τῆς ἀκολουθίας τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἐν πολλοῖς ἀπόρριψιν τῆς ἀναζητήσεως περισσοτέρων τῆς μιᾶς ἐρμηνειῶν εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν στίχον, ὡς ἐπραττεν ὁ Ὁριγένης. Ἐπίσης ὁ Γρηγόριος ἔχει πάντα κατὰ νοῦν τὸν σκοπὸν τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ποῦ ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν. Αὐτὴ εἶναι κατ' αὐτὸν καὶ ἡ μόνη ἐρμηνευτικὴ μέθοδος, τὴν ὅποιαν ἐφαρμόζει κατὰ τὴν ἐρμηνείαν πολλῶν χωρίων.

Ἡ συγγραφεὺς παρακολουθεῖ τὰς βασικὰς θεολογικὰς θέσεις τοῦ Γρηγορίου καὶ εἰς τὰ μετὰ τοὺς Κατὰ τοῦ Εὐνομίου λόγους συνταχθέντα ἔργα, πού συνδέονται πρὸς τὴν πνευματικὴν ζωὴν, εἰδικότερα δὲ εἰς τὸ «Εἰς τὸν βίον Μωυσέως» ἔργον του καὶ εἰς τοὺς λόγους του εἰς τὸ «Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων». Ἐξ αὐτῶν τῶν θέσεων ὁ μέγας Πατὴρ ἰδιαίτερος ὑπογραμμίζει τὸ ἀπρόσιτον τῆς θείας οὐσίας καὶ τὴν σημασίαν τῆς σαρκώσεως τοῦ Λόγου πού συνδέει τὴν ἄκτιστον πρὸς τὸ κτιστόν. Ὁ στίχος τοῦ Ἄσματος 1,16 «πρὸς κλινὴν ἡμῶν σύσκιος» ὑποδηλώνει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τὴν ὑπὸ τοῦ Λόγου προσληφθεῖσαν. Χωρὶς νὰ τραπῆ ἡ ἀπαθὴς φύσις τοῦ Λόγου εἰς παθητὴν «τὸ τρεπτόν τε καὶ ἐμπαθὲς διὰ τῆς πρὸς τὸ ἄτρεπτον κοινωνίας εἰς ἀπάθειαν μετεστοιχειώσεων» [Εἰς τὸν βίον Μωυσέως. Ἐκδ. Η. Musurillo (W. Jaeger VII, I) 42,8-9]. Μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν ἡ Μ. Canévet ἐκθέτει τὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἄσματος. Μεταξὺ τῶν ἄλλων αὕτη ὑπογραμμίζει ὅτι ἀπὸ τοῦ Ζ' λόγου ὁ Γρηγόριος, ἀκολουθῶν τὸν Ὠριγένη, ταυτίζει τὴν νύμφην τοῦ Ἄσματος πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνῶ μέχρι τότε διὰ τῆς νύμφης ὑπεδηλοῦτο ἡ ψυχὴ ἐκάστου ἀνθρώπου.

Ὁ 11ος λόγος τοῦ Ἄσματος δίδει τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν Γρηγόριον νὰ θίξῃ τὸ θέμα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἐξάρῃ, κατὰ τὴν συγγραφέα, «ἐν εἶδος γνώσεως ἀμέσου καὶ πραγματικῆς τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς δὲν ἐξαντλεῖ τὸ ἀντικείμενόν της» (σ. 281). Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διαφωνεῖ αὕτη μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ E. Mühlenberg (Die Unendlichkeit Gottes bei Gregor von Nyssa, Göttingen 1965) ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀληθὴς γνώσις τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὀρθόδοξος θεολογία στηριζομένη εἰς τοὺς Πατέρας ἔχει λύσει τὸ θέμα τοῦτο διὰ τῆς διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Ἡ γνώσις καὶ ἡ μετοχὴ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰς ἐνεργείας. Καὶ ἡ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι ὅταν ὁ Γρηγόριος ὁμιλῇ περὶ ὁράσεως τοῦ Θεοῦ δύο πράγματα δύναται νὰ ἐνοῆ: ἢ τὴν ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἐκδηλουμένην θείαν ἐνέργειαν ἢ τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν δημιουργικὴν δύναμιν. Πιστεύομεν ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐνοεῖ καὶ τὰ δύο. Συμπερασματικῶς ἡ συγγραφεὺς σημειοῖ ὅτι ἡ πρωτοτυπία τοῦ Γρηγορίου ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἐφήρμοσε τὸ θεολογικόν του σύστημα εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς βίβλου καὶ ὅτι τὸ κατέστησε κριτήριον τῆς ἐρμηνείας, χωρὶς ὅμως νὰ παραθεωρήσῃ τὰς ἐρμηνείας τῶν πρὸ αὐτοῦ συγγραφέων. Δὲν πρέπει νὰ παραλειψόμεν νὰ ἐξάρωμεν καὶ τὴν εὐθυκρισίαν τῆς συγγραφῆς, ἡ ὁποία στηριζομένη εἰς τὸ περιεχόμενον δίδει ἐπιτυχεῖς πιστεύομεν προτάσεις διὰ τὴν χρονολόγησιν ἔργων τοῦ Γρηγορίου, περὶ τῶν ὁποίων στερούμεθα ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν.

Τὸ τέταρτον μέρος τῆς μελέτης ἐπιγράφεται «συμβολισμὸς καὶ ἐρμηνεία». Ἐν ἀρχῇ ἡ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι ἡ μυστικὴ καὶ ποιητικὴ μορφή πρὸς τὴν ὅποian ἐξελλίσσεται ἡ ἐρμηνεία τοῦ Γρηγορίου δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τύχης ἀλλὰ τὸ φυσικὸν ἐπακόλουθον τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας εὐρέθη καὶ εἰδικώτερον τῶν περὶ γλώσσης ἀπόψεων τοῦ Εὐνομίου. Ὁ Γρηγόριος ἀφ' ἐνὸς μὲν τονίζει τὴν σημασίαν τῆς πίστεως καὶ ἀφ' ἑτέρου πιστεύει ὅτι μόνον ὁ συμβολικὸς τρόπος ἐκφράσεως ἀφήνει ἀνοικτὴν τὴν ὁδὸν πρὸς τὸ μυστήριον.

Τρία εἶναι τὰ σχήματα εἰς τὰ ὁποία δύναται νὰ ἐνταχθοῦν αἱ συμβολικαὶ εἰκόνες πού χρησιμοποιοῖ ὁ Γρηγόριος, α) τὸ διαιρητικόν, τὸ ὁποῖον κυρίως συνδέεται μὲ τὴν ἠθικὴν ἐρμηνείαν, β) τὸ ἀναβατικόν καὶ γ) τὸ τῆς πρὸς τὰ ἔνδον κινήσεως ἢ τῆς ἐνώσεως. Ἡ συγγραφεὺς μελετᾷ ἀναλυτικῶς καὶ τὰ τρία σχήματα εἰς τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου. Διὰ τῆς χρήσεως τῶν συμβόλων ὁ Γρηγόριος δημιουργεῖ ἰδίαν γλῶσσαν. Ἐχων ὡς βάσιν τὴν Ἀγ. Γραφὴν δίδει συχνὰ εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ σύμβολον δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους σημασίας. Ἐν ἄλλο χαρακτηριστικόν τῆς συμβολικῆς γλώσσης τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἡ ἐκφρασις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀληθείας διὰ δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων τρόπων. Ἡ κίνησις π.χ. τῆς ψυχῆς εἶναι συγχρόνως ἔξοδος καὶ εἰσοδος ἢ ἡ ἀνάβασις τῆς νύμφης εἶναι συγχρόνως πτῆσις καὶ ἀνάπαυσις. Αἱ πολλαὶ ἀντιθέσεις πού παρατηροῦνται εἰς τὰ σχήματα καὶ τὰς εἰκόνες πού χρησιμοποιοῖ ὁ Γρηγόριος θέλουν νὰ ἐξάρουν τὸν ὑπερβατικὸν χαρακτήρα τῶν ἀληθειῶν πού ἐκφράζει.

Μετὰ τὴν μελέτην τῆς δομῆς τῆς συμβολικῆς γλώσσης ἡ συγγραφεὺς μελετᾷ τὸν δυναμισμὸν τῶν συμβόλων. Ὅμιλεῖ αὐτὴ διὰ τὸν συνδυασμὸν τῶν διαφόρων σχημάτων πού ἀνεφέρθησαν καὶ ὑπογραμμίζει τὴν σημασίαν πού λαμβάνει ἡ χορῆσις διαφόρων προθέσεων διὰ τὴν δόμησιν ἐνὸς δυναμικοῦ πλαισίου, εἰς τὸ ὅποιον ἐγγράφεται ἡ χριστιανικὴ ἐρμηνεία τοῦ Γρηγορίου εἴτε εἶναι ἠθικὴ, εἴτε τυπολογικὴ, εἴτε δογματικὴ. Τέλος, ἡ συγγραφεὺς ἀναφέρεται εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου χρησιμοποιοῦμενον παράδειγμα τοῦ Ἀβραάμ καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ ἐρμηνεία ἔχει ὡς ἀπαραίτητον μεσίτην τὴν πίστιν. Μόνον δι' αὐτῆς δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ στραφῇ πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ἀπροσίτου φύσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ πίστις εἶναι κίνησις τῆς ψυχῆς καὶ πρῶτιστον καθήκον τῆς ἐρμηνείας εἶναι νὰ εἰσέλθῃ εἰς αὐτὴν τὴν κίνησιν. Ἡ σωτήριος γνῶσις ἡ διὰ τῶν συμβόλων ἐπιζητουμένη δὲν ἔχει διὰ τὸν Γρηγόριον ἀτομικὸν χαρακτήρα ἀλλ' ἐπιτυγχάνεται ἐντὸς τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ μυστηριακὸς καὶ ὁ προσωπικὸς χαρακτήρ ἐναρμονίζεται ἄριστα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου.

Τέλος, ἐν ἐπιλόγῃ ἡ συγγραφεὺς συνοψίζει τὰς ἤδη ἐκτεθεισὰς βασικὰς θέσεις τῆς καὶ ὑπογραμμίζει τὴν σημασίαν τῆς ἀναλύσεως τῆς θεωρίας τῆς γλώσσης διὰ μίαν νέαν θεώρησιν τῆς ἁρμονίας πού ὑπάρχει ὄχι μόνον εἰς τὴν σκέψιν καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον τοῦ Γρηγορίου ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθόλου δραστηριότητά του.

Πλὴν τῆς πλουσίας βιβλιογραφίας ἐν τέλει παρατίθεται καὶ πίναξ τῶν χωρίων τῆς Ἀγ. Γραφῆς ὡς καὶ πίναξ χωρίων ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπου καὶ ἀναλυτικῶς παρατίθενται τὰ χωρία τοῦ Γρηγορίου περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος εἰς τὴν μελέτην.

Μετὰ τὰ προαναγραφέντα εἶναι προφανές ὅτι ἡ λαμπρὰ μελέτη τῆς Mariette Ca-névet, ἡ ὅποια συνδυάζει ἀκριβείαν, σαφήνειαν καὶ βάθος, ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν προσπάθειαν διὰ μίαν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς θεολογίας καὶ τῆς πνευματικότητος τοῦ μεγάλου πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας μας, τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

«Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά» (ἔκδ. τοῦ «Κέντρου ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τόμ. Α', Ἀθήνα 1984, σσ. 462 + 72 πίν.

Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ μὴ σύντομη ἀνακοίνωσις, στὴ σελ. 5 τοῦ τόμου, «τὸ περιοδικὸν Ἑλληνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά» ἀποτελεῖ νέα σειρά τῆς παλαιᾶς Ἑπετηρίδος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τῆς ὁποίας ἡ ἔκδοσις ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἔχει διακοπεῖ. Ὁ νέος τίτλος τοῦ περιοδικοῦ, πού ἡ ἀρμόδια Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Κέντρου ἔκρινε ὡς τὸν καταλληλότερον, ἀναποκρίνεται καὶ στὴ μετονομασίαν τοῦ ἄλλοτε Ἑλληνικοῦ Ἀρχείου» σὲ Ἐπίκεντρο Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἡ ἀνακοίνωσις τελειώνει μὲ τὴν πληροφορίαν, πὼς θὰ ληφθεῖ πρόνοια νὰ καλυφθοῦν καὶ νὰ συμπληρωθοῦν τὰ ὑπάρχοντα κενὰ στοὺς ἡμιτελεῖς ἢ καθυστερημένους τόμους τῆς παλαιᾶς Ἑπετηρίδος, γιὰ νὰ μπορέσουν καὶ ἐκεῖνοι νὰ κυκλοφορήσουν.

Ὁ κομψότατος αὐτὸς τόμος, μὲ στοιχειοθεσίαν μονοτυπίας, καλοτυπωμένους πίνακες σὲ χαρτὶ illustration, ἐπιμελημένη σελιδοποίηση καὶ ἄριστη ἐκτύπωση, πρέπει νὰ χαρακτηριθεῖ μὲ χαρὰ καὶ ἰδιαιτέρον ἐνθουσιασμὸν ἀπὸ τοὺς ἰδικούς. Καί, βέβαια, τὰ αἰσθήματα χαρᾶς θὰ γίνοντι πρὸς ἔντονα, ὅταν ἰδεῖ κανεὶς τίς πολυσελίδες μελέτες πού περιέχει, καὶ διαπιστώσει τὴν πρωτοτυπία, τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τὴν πολυτιμότητά τας. Τὸ πρόχειρον τοῦτο σημείωμα δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ κάμει κριτικὴ παρουσίασις τῶν μελετημάτων τοῦ τόμου. Θέλει, ἀπλῶς, νὰ ἐκφράσει τὴν χαρὰν γιὰ τὴν καινούργιαν ἔκδοσιν, καὶ νὰ ἐνημερώσει τοὺς ἀναγνώστες τῆς «Θεολογίας» γιὰ τὰ ὠραῖα ἄρθρα καὶ μελετήματα τοῦ τόμου, πού εἶναι

γραμμένα: ἀπ' τὸν Ἀκαδημαϊκὸ-Ἐπόπτη τοῦ Κέντρου κ. Μ. Ι. Μανούσασκα, τὸν Δι/ντὴ τοῦ Κέντρου κ. Δημ. Ζ. Σοφιανό, καὶ τοὺς συντάκτες-συνεργάτες τοῦ Κέντρου, Δίδα Ἰωάννα Κόλια, κ. Κώστα Λάππα, κ. Πηνελόπη Στάθη, κ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Δίδα Ρόδη-Ἀγγελικὴ Σταμούλη καὶ τὸν κ. Γ. Α. Παπαδημητρίου.

Ἴδου καὶ οἱ τίτλοι τῶν μελετημάτων, κατὰ τὴ σειρὰ ποῦ δημοσιεύονται στὰ «Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά»:

α) Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ: Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς μονῆς Δουσίκου (συνοδεύονται καὶ ἀπὸ τοὺς πίνακες Α'-ΔΒ'), σελ. 9-7.

β) Ἰωάννας Κόλια: Θεσσαλικά χειρόγραφα σὲ ξένες βιβλιοθήκες (πίν. ΔΓ'-ΔΘ'), σελ. 71-79.

γ) Κώστα Λάππα: Τὰ Προσκυνητάρια τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων (πίν. Μ'-ΜΓ'), σελ. 80-125.

δ) Πηνελόπης Στάθη: Τὸ ἀνέκδοτο Ὀδοιπορικὸ τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ (πίν. ΜΔ'-ΜΖ'), σελ. 127-280.

ε) Ἑλένης Ἀγγελομάτη - Τσουγκαράκη: Νικόλαος Κριτίας. Βιογραφικὰ καὶ Ἐργογραφικὰ (πίν. ΜΗ'-ΝΑ'), σελ. 281-402.

ς) Ρόδης - Ἀγγελικῆς Σταμούλη: Οἱ οἰκογένειες τῆς Κοινότητος τῆς Πρέβεζας (1741), (πίν. ΝΒ'-ΝΣ'), σελ. 403-418.

ζ) Γ. Α. Παπαδημητρίου: Ἡ «κράλαινα τῶν Τριβαλῶν» καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος († 1340), (πίν. ΝΖ'-Ο'), σελ. 419-451.

η) Μ. Ι. Μανούσασκα: Αὐτόγραφο γράμμα (1617) τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως στὸν Ὀλλανδὸ λόγιο David de Wilchem (πίν. ΟΑ'-ΟΒ'), σελ. 453-461.

Συγχαίροντας τοὺς ὑπευθύνους καὶ τοὺς συνεργοὺς τῆς ὥραίας αὐτῆς ἐκδόσεως, εὐχόμεσθε τὴν ἀπρόσκοπτη συνέχισή της.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἄρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ Βενετοὶ (1777-1779). Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δράσης του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Διδαχῶν. Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 166+3 φωτογραφίες ἐγγράφων καὶ 1 χάρτης.

Ἀπὸ μερικά χρόνια ἦταν γνωστὸ ὅτι ἡ κ. Ἄ. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς δράσεως τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ ἐπίγειου βίου του. Μὲ ἀγωνία ἀνέμεναν οἱ ἐρευνητὲς τὰ πορίσματα της γιὰ τὴν πολιτικὴ τῶν Βενετῶν ἐναντι τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ. Τὴν περασμένη χρονιά (1984) ὁ «κόπος» τῆς κ. Ξανθοπούλου εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

Ἡ ἐργασία χωρίζεται σὲ τρία μέρη: Προλεγόμενα (σσ. 7-14), Κύριο μέρος μὲ τὰ κεφάλαια Α' Οἱ κυριότερες φάσεις τῆς δράσεως τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (σσ. 15-24), Β' Ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς καὶ οἱ Βενετοὶ (1777-1779) (σσ. 25-55) καὶ Γ' Οἱ Διδαχῆς (σσ. 57-74) καὶ τέλος τὸ Παράρτημα (σσ. 75-155). Ἀκολουθοῦν Βραχυγραφίες (σ. 156), Βιβλιογραφία (σσ. 157-160), Εὐρετήριο (σσ. 161-165), 3 φωτογραφίες ἐγγράφων-χειρογράφων, ἕνας χάρτης τῆς ΒΔ Ἑλλάδος καὶ τὰ Περιεχόμενα.

Στὰ Προλεγόμενα, ἀφοῦ παρουσιάσει τὴν προβληματικὴ περὶ τὴν προσφορὰ τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ καὶ τίς πηγές καὶ τονίσει τὴν ἀξία τῶν ἐργασιῶν τῶν Μ. Γκιόλια, Ἰ. Μενούνου.

καί Γ. Ἀλισανδράτου, ἐκθέτει τίς ἐπιδιώξεις τῆς ἐργασίας. Μὲ ἐφόδιο ὠρισμένα ἄγνωστα ἔγγραφα τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας, μὲ ἄλλα βενετικά ἔγγραφα ποῦ παρουσίασε ὁ Κ.Δ. Μέρτζιος τὸ 1940 καί μὲ μιὰ Ἰταλικὴ μετάφραση Διδαχῆς τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ ἐπιχειρεῖ: α) Νὰ παρουσιάσει τίς περιοδεῖς τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ στὰ Ἑπτάνησα καί σὲ γειτονικὲς ἐλληνικὲς περιοχὰς στὴ διετία 1777-1779, β) νὰ διαφωτίσει καί τὴν προγενέστερη δράση του, γ) νὰ διευκρινήσῃ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαδίδονταν οἱ Διδαχῆς καί νὰ προσδιορίσει χρονολογικῶς καί τίς ἄλλες Διδαχῆς, καί δ) τέλος νὰ ἰχνηλατήσει τὴ στάση τῶν Βενετῶν ἔναντι τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ. Ἐν συνεχείᾳ ἀναλύει τὴ διαίρεση, τὸν τρόπο χρονολογήσεως καί ἐκδόσεως τῶν ἐγγράφων καί τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔρευνας.

Τὸ Α' κεφάλαιο (σσ. 15-24) οὐσιαστικῶς εἶναι ἓνα διάγραμμα τῆς καταγωγῆς, παιδείας καί δράσεως τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ μέχρι τὸ ἔτος 1775 περίπου. Ἡ διαπραγματεύσιμη γίνεται μὲ πρωτότυπο τρόπο. "Ἄν καί μιλάει γιὰ γνωστὰ πράγματα, βρῖσκει τὸν τρόπο νὰ πεῖ κάτι νέο καί νὰ ρίξει τὸ βάρος τῆς διαπραγματεύσεως σὲ σημεῖα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ φωτίσουν καί νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ἱεραποστολικὴ ἐξέλιξη καί πορεία τοῦ Ἁγίου. Ἡ ὑπόθεση τῆς ἐρευνήτριας, κατὰ τὴν ὁποία ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Σεραφεῖμ Β' ὄρισε ὡς ἀρχικὸ πεδίο τοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ τὰ περὶχωρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διότι δῆθεν ἦταν περιοχὰς ποῦ εἶχαν δοκιμασθεῖ ἀπὸ τὴν ἔριδα τοῦ ἀναβαπτισμού (σ. 18), εἶναι λογικὴ καί ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ ἔχει ἀνάγκη τεκμηριώσεως ἐπὶ τῶν πηγῶν.

Στὸ Β' κεφάλαιο (σσ. 25-55) ἐξετάζονται ἡ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ στὴς βενετοκρατούμενες περιοχὰς (Πάργα, Λευκάδα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο καί Κέρκυρα) καί καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ στάση τῶν Βενετῶν ἔναντι τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ: α) Οἱ δραστηριότητες τοῦ Ἁγίου στὴν Πάργα περιγράφονται σὲ ἀναφορὰς τοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως Benetto Pieri (σσ. 25-29). β) Καί στὸ νησί τῆς Κεφαλονιάς ὁ Ἁγίος ἔδρασε ἀνενόητος μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ τόσο ὁ διοικητὴς τοῦ νησιοῦ Antonio Pasta, ὅσο καί ὁ βενετὸς σημαιοφόρος Francesco Zonza (ὡς μυστικὸς ἀστυνομικὸς) παρακολουθοῦσαν ἄγρυπνα τίς κινήσεις του καί ἔδιναν ἀναφορὰς στοὺς ἀνωτέρους τοὺς (σσ. 29-33). γ) Ἡ περιγραφή τῆς δράσεως τοῦ Ἁγίου στὴ Ζάκυνθο στηρίζεται σὲ ἀναφορὰ τοῦ προβλεπτοῦ τοῦ νησιοῦ Nicolò Minio. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ μᾶς δίνει ὁ Minio ἀνατρέπεται ἡ εἰκόνα ποῦ εἶχαμε μέχρι σήμερα γιὰ τίς δραστηριότητες τοῦ Ἁγίου στὸ νησί καί τοὺς λόγους ποῦ ὀδήγησαν στὴν ἀπομάκρυσή του. Ὁ Minio φοβόταν τὰ ἀντιβενετικά κηρύγματα τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ (ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἀκμάζουσα ἐβραϊκὴ κοινότητα στὸ νησί) καί γι' αὐτὸ χρησιμοποίησε τὸν ἀρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο Κουτούβαλη καί τὸν ἄρχοντα Κανδιάνο Ρώμα, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ συμβουλευθοῦν τὸν ἐθναπόστολο νὰ μὴ ὀμιλεῖ κατὰ τῶν Ἑβραίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ φροντίσουν γιὰ τὴν ταχεῖα ἀπομάκρυσή του ἀπὸ τὸ νησί, στὸ ὁποῖο παρέμεινε ἀπὸ τίς 11-19/20 Ἰουλίου περίπου (σσ. 34-39). δ) Ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Θεολόγος G. Nani δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ ἰδεῖ τὸν Ἁγίον στὴν Κέρκυρα γιὰ δύο λόγους. Ἐπειδὴ φοβόταν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι θὰ ταρασσόταν ἡ ὑπάρχουσα ἡρεμία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι θὰ κινδύνευαν οἱ Ἑβραῖοι τοῦ νησιοῦ. Γι' αὐτὸ ὁ ἴδιος προσωπικῶς τὴν ἐπόμενη ἡμέρα τῆς αἰφνιδιαστικῆς ἀφίξεως τοῦ Ἁγίου στὸ νησί (24.7.1777) πρωταγωνίστησε στὴν ἀπομάκρυσή του (σσ. 39-42).

Ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποῦ μᾶς δίνει ἡ ἐρευνήτρια γιὰ τὴν στάση γενικῶς τῶν Βενετῶν ἔναντι τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ. Οἱ Βενετοὶ πίστευαν ὅτι ὁ ἁγ. Κοσμᾶς ἦταν ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς Γαληνοτάτης. "Ὅχι μόνο μποροῦσε νὰ διαταράξει τὴν τάξη ποῦ ἐπικρατοῦσε στὴς κτήσεις του, ἀλλὰ καί νὰ δημιουργήσῃ προβλήματα στὴς σχέσεις Βενετῶν-Τούρκων, οἱ ὁποῖοι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐπιδίδονταν σὲ πολεμικὲς προετοιμασίες. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸν παρακολουθοῦσαν μὲ κατασκόπους καί πιεζάν τοὺς Ὀρθοδόξους τῶν κτησεῶν του, ὥστε νὰ μειωθεῖ ὁ ζήλος του γιὰ τὸν Ἁγίον. Οἱ Inquisitori di Stato μάλιστα εἶχαν λάβει ἀπόφαση νὰ τὸν ἐξουδετερώσουν ἀκόμη καί μὲ δολοφονία. Τὴν κατασκοπεῖα καί τὴν

δολοφονία τοῦ Ἁγίου ἀνέλαβαν οἱ ἀδελφοὶ Ἀνδρέας καὶ Δημήτριος Μαμωνᾶς, οἱ ὅποιοι δὲν τὴν πραγματοποίησαν. Τελικῶς ἡ κ. Ξανθοπούλου δὲν ἔχει στοιχεῖα, γιὰ νὰ ἐνοχοποιήσει τοὺς Βενετοὺς γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Κουρτ πασᾶ (24.8.1779) (σσ. 43-55).

Στὸ Γ' κεφάλαιο (σσ. 57-74) ἡ ἐρευνήτρια προσπαθεῖ νὰ δώσει ἀπάντηση σὲ ὀρι-
σμένα προβλήματα, πού συνδέονται μὲ τὴς Διδαχῆς τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ. Ἡ ὅλη διαπραγμα-
τευση στηρίζεται στὴς ἀναφορὲς τοῦ Ἁ. Μαμωνᾶ καὶ τῶν Βενετῶν σχετικὰ μὲ μία Δι-
δαχῆ, τῆς ὁποίας τὸ κείμενο κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσει ὁ κατάσκοπος αὐτὸς καὶ ἡ ἰταλικὴ
μετάφρασή της διασώθηκε στὰ βενετικὰ ἀρχεῖα. Τὰ κατωτέρω συμπεράσματά της εἶναι
πολὺ χρήσιμα: (α) ὑπῆρχε γραπτὴ μορφή τοῦ κηρύγματος τοῦ Κοσμᾶ, β) ἀντίγραφα τοῦ
κηρύγματος του κυκλοφοροῦσαν ἀνάμεσα στοὺς ὀρθοδόξους πληθυσμοὺς καὶ τῆς τουρκικῆς
καὶ τῆς βενετικῆς ἐπικρατείας καὶ γ) διαβάζονταν στὴς ἐκκλησίες μπροστὰ στὸ ὀρθόδοξο
ποίμνιο ἀπὸ ἐκπροσώπους του» (σσ. 57-60).

Ὡς πρὸς τὴν τύχη τῆς παραπάνω Διδαχῆς διαπιστώνει ὅτι τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο,
τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε ὁ Ἁ. Μαμωνᾶς μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀδελφοῦ του Δημητρίου, παραδόθηκε
στὸν ἔκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Sebastiano Morosini. Τὸ κείμενο μὲ παράλληλη ἰταλικὴ
μετάφραση στάλθηκε στὸν G. Nani καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴ βενετικὴ Γερουσία. Στὸ ἀρχεῖο
ὁμοῦς ὁ γραμματέας κατέγραψε μόνον τὴν ἰταλικὴν μετάφραση. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο χάθηκε
τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο. Χρονολογεῖ τὴ Διδαχῆ στὴς ἀρχὲς τοῦ 1779 (σσ. 60-62). Μετὰ
ἀπὸ συγκρίσεις καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἰταλικὴ μετάφραση βρῖσκεται πολὺ κοντὰ
στὸ ἑλληνικὸ κείμενο, πού διασώθηκε στὸν ὑπ' ἀριθμ. 128 χειρόγραφο κώδικα τῆς Βιβλιο-
θήκης τῆς Βουλῆς. Ἐπισημαίνει μάλιστα ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς (σσ. 62-67).

Στὴν τελευταία παράγραφο τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ (σσ. 67-74), στηριζόμενη σὲ μαρ-
τυρία τοῦ Δ. Μαμωνᾶ, κατὰ τὴν ὁποία τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἁγίου διέφερε
πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν προηγούμενων ἐτῶν, γιὰ τὴ τελευταία (1779;) μιλοῦσε κυρίως γιὰ
θέματα πού ἔχουν σχέση μὲ τὴς ἐκκλησίες, τὰ σχολεῖα καὶ τὸ κέρδος τῶν ἐμπόρων, ἡ κ.
Ξανθοπούλου θέτει 3 ἐρωτήματα: α) Ποιὸ ἦταν τὸ περιεχόμενο τοῦ κηρύγματος τοῦ Κοσμᾶ
στὰ προηγούμενα τοῦ 1779 χρόνια; β) κατὰ πόσο μᾶς βοηθοῦν ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο οἱ
ἤδη γνωστὲς Διδαχῆς τοῦ Κοσμᾶ; καὶ γ) τὰ στοιχεῖα πού ἐπισημαίνει ὁ Μαμωνᾶς ἀναγνω-
ρίζονται στὴς Διδαχῆς πού μαρτυρημένα ἐκφωνήθηκαν τὸ 1779; Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήμα-
τα εἶναι δύσκολη, γιὰτί, ἐνὺ ἔχουμε 3 χρονολογημένες Διδαχῆς ἀπὸ τὸ 1779 (ἰταλικὴ μετά-
φραση, Βιβλιοθήκης Βουλῆς, ναοῦ Περιβλέπτου), ἡ κατάσταση τῶν προγενεστέρων Διδα-
χῶν δὲν εἶναι σαφής, ἀφοῦ παραδίδονται ἀπὸ μεταγενέστερα χειρόγραφα μὲ ἐπιμετάσεις,
περικοπές, ἀναμίξεις, ἀνακριβεῖς χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Ὑπὸ τύπον παραδείγματος κάμνει
τὴ διαπίστωση ὅτι μετὰ τὰ Ὀρλωφικὰ ὁ Ἁγιος μὲ τὰ κηρύγματα του δημιούργησε ἔνταση
στὴς σχέσεις Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν (ἐμπόρων). Τὸ ἔντονο ἀντισημιτικὸ κήρυγμα τοῦ
Ἁγίου, πού σώζεται στὴν δ' Διδαχῆ τοῦ χειρογράφου Λευκοπηγῆς, ἡ ἐρευνήτρια δικαι-
ολογημένα τὸ θεωρεῖ ὑποπτό καὶ μεταγενέστερη προσθήκη (βλ. τὸ κείμενον στοῦ Ἱ. Β. Με-
νοῦ, Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς [καὶ Βιογραφία], Ἀθήναι ἀ.χ., σσ. 242-244).

Στὸ παράρτημα ἡ κ. Ξανθοπούλου ἐκδίδει κατ' ἀρχὰς 18 βενετικὰ ἔγγραφα στὴν
ἰταλική. Σὲ κάθε ἔγγραφο δίνει χαρακτηρισμὸ τοῦ ἐγγράφου, περίληψη τοῦ περιεχομένου,
πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκδόσή του ἢ μὴ καὶ γιὰ τὰ ἀρχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ληφθεῖ,
καὶ σὲ μερικὰ ἔγγραφα καὶ σχόλια (σσ. 77-115). Ὁ μέσος ἀναγνώστης θὰ εὐχόταν τὸ κεί-
μενο τῶν βενετικῶν ἐγγράφων νὰ δημοσιευόταν καὶ στὴν ἑλληνικὴ. Τὸ ἐγχείρημα θὰ ἦταν
καὶ εὐκόλο (ἀφοῦ ὀρισμένα ἔγγραφα ἔχουν ἤδη μεταφραστεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέριτζιο, Τὸ ἐν
Βενετία Κρατικὸν Ἀρχεῖον. Α' Περὶ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ, Ἡπειρωτικὰ χρονικά 15 [1940]
5-12) καὶ χρήσιμο. Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Παραρτήματος παραθέτει παραλλήλως: α) τὴ

μεταφρασμένη στὰ Ἰταλικά Διδαχὴ τοῦ 1779 καὶ β) τὴν ἀνέκδοτη Διδαχὴ τοῦ Ἀγίου ποὺ σώζεται στὸν ὑπ' ἀριθμ. 128 χειρόγραφο κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (ff26v-35v). Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα κάτω ἀπὸ τὸ Ἰταλικὸ κείμενο ἀναφέρεται κυρίως στὴ σχέση τῶν δύο κειμένων (σσ. 116-155).

Ἡ Βιβλιογραφία, τὸ Εὐρετήριο καὶ ὁ Χάρτης τῆς ΒΔ Ἑλλάδος δίνουν πληρότητα στὴν ὅλη ἐργασία.

Ἄναμφίβολα ἡ ἐργασία τῆς κ. Ἀ. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ εἶναι μιὰ πραγματικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη, μιὰ προσφορὰ στὴν ὑπόθεση τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Ἡ προσφορὰ τῆς παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη τὸ γεγονός ὅτι ἡ διαπραγμάτευση στηρίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ ἀνέκδοτα ἀρχεῖα καὶ σὲ ἐκδεδομένο ὕλικό, τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύει ἢ ἐπανερμηνεύει. Ἐκτὸς αὐτοῦ δὲν δίνει ἀπάντηση μόνον στὸ κύριο πρόβλημα τῆς στάσεως τῶν Βενετῶν ἔναντι τοῦ ἱεραποστόλου Κοσμᾶ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἐρωτήματα, ποὺ δημιουργοῦνται στὴν πορεία τῆς ἔρευνας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ